

POLOŽAJ I ULOGA ČOVEKA U SAMOUPAVNOM SOCIJALIZMU

»Čovjek, to je čovjekov svijet, država, društvo« (K. Marks, Prilog kritici Hegelove filozofije prava, Rani radovi, Zagreb 1961 g, str. 81). »Stanovište starog materijalizma je »građansko« društvo; stanovište novog je čovečno društvo, ili podruštvljeno čovečanstvo« (K. Marks, Teze o Fojerbahu Izabrana dela, II str. 393).

I

1. Osnovni problemi mnogobrojnih teoretičara, mislilaca, naučnika i praktičara svodila su se kroz razna posmatranja i puteve njihovog sagledavanja i proučavanja na čoveka, njegovo biće, položaj i ulogu u društvu i državi. U tome su davana razna objašnjenja i teorije u kojima je čoveku određivan različit položaj. U praksi položaj i uloga čoveka je bila različita s obzirom na mnogobrojne društvene sisteme, uslove, okolnosti, uticaje i moć, pokatkada zavisno i od mnogih grupa i pojedinaca. Tako se čovek na razne načine tretirao, počev od najvećih poniženja i podređenog položaja kao što je bio položaj robova pa sve do slobodarskih i humanih težnji oslobođenja čoveka od svih vidova eksploatacije i otuđenja i stvaranja onakvih uslova i okolnosti u kojima će čovek biti aktivni stvaralac i nosilac svih akcija i vrednosti, te u tome da i on sam predstavlja najveću vrednost.

Za razliku od mnogobrojnih shvatanja Marks je prvi istakao slobodnu ličnost čoveka, njegovu celokupnu ljudsku emancipaciju. Marks je u prvi plan stavio čoveka. U Marksovom osnovnom stanovištu je čovek. »I to je Marksova polazna tačka, njegova prva i najvažnija preokupacija, jer društva nema bez čoveka. Društvo je, za Marksa, čovekov svet koji nastaje istorijski, kao i sam čovek, koji se javlja individualno i rodno (generički) u isti mah. Društvo je ujedno čovekov dijalektički spoj s prirodom. Zbog toga su se sva pitanja njegove istovremene kritike Hegelove filozofije i engleske ekonomije (u Ekonomsko-filozofskim rukopisima) sažela u jedno, osnovno i polazno pitanje šta je čovek, šta čoveka čini čovekom, šta ga povezuje sa drugim ljudima?«¹. Može se slobodno reći da je Marks uzeo čoveka za polaznu tačku svoje teorije.

1. Veljko Korać, Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva, Beograd 1974. g. str. 33.

Marks ističe, »da čovek nije samo osobito prirodno biće, već ljudsko prirodno biće, tj. biće koje postoji samo za sebe, pa prema tome rodno biće, koje se kao takvo mora poštovati i manifestovati, kako u svom bitku tako u svom znanju. A to što je ljudsko, potvrđuje se ljudskom delatnošću, samoproizvodnim radom, praksom. U tom smislu je čovekova praksa pravi koren ljudskog bića. Dakle, praksa, samoproizvedeni ljudski rad, ljudska delatnost, to je ono što čoveka čini čovekom«²). Takv čovek postaje aktivni nosilac radnog procesa, stvaralac vrednosti i samoga sebe. »Čovek je sam osnova svoje materijalne proizvodnje, kao i svake druge koju obavlja. Prema tome, sve okolnosti koje utiču na čoveka, na subjekt proizvodnje, modifikacije manje ili više sve njegove funkcije i delatnosti, dakle, i njegove funkcije i delatnosti kao materijalnog bogatstva, robe. U tom pogledu može se doista pokazati da svi ljudski odnosi i sve funkcije, ma na koji način i kada se pojavili, utiču na materijalnu proizvodnju i manje je ili više određuju«³). Čovek nije samo proizvodno biće, već nosilac celokupnog društvenog procesa, rodno (generičko) biće.

2. Iako je čovek nosilac radnog procesa i stvaralac vrednosti, pojava privatne svojine na sredstvima za proizvodnju, pojave klasa i države, otuđile su čoveka i potčinile privatnom vlasništvu, vladajućoj klasi i njenoj organizaciji — državi. Velika zasluga Marksa i Engelsa je u tome što su u svojim proučavanjima posebnu pažnju poklonili fenomenu otuđenja. U tome oni postavljaju i problem opštečovečanske, ljudske emancipacije i novog humanizma. Ne samo oslobođenje čoveka u sferi ekonomije i politike, ekonomska i politička emancipacija, već ljudska emancipacija — povratak čoveka iz otuđenog u autentično ili istinsko ljudsko postojanje. »Drukčije rečeno, ona znači pretvaranje čoveka iz egoističkog u istinsko generičko biće. Ukratko ona znači ljudsko razotuđenje.«⁴ U tom procesu »radi se o svojevrsnom svođenju čovekovog sveta na čoveka.«

Proces oslobođenja čoveka, njegove pune afirmacije i ljudske emancipacije predstavljaju vrlo dug i složen proces. To je dugotrajan napor svih snaga, uslova i okolnosti u kome se društvo kreće. U tom ostvarenju procesa i krajnjeg cilja potrebno je stalno ulagati napore, osvajati određene oblasti i ostvarivati rezultate u kojima će dolaziti do afirmacije i oslobođenja čoveka. Sigurno, da je u tome ekonomska i politička oblast i akcije u njima od ogromnog značaja za dalje ostvarenje ljudske emancipacije. Neophodno je potrebno ekonomski osloboditi čoveka, učiniti ga ekonomski nezavisnim, da bi mogao biti i politički slobodan. U tome je bitno ostvariti takav oblik svojine sredstava za proizvodnju koji će omogućivati eksploataciju i stvoriti takve materijalne mogućnosti da čovek može ne samo u ekonomiji, već i u drugim oblastima društvenog života obavljati poslove, upravljati i biti nosilac svih aktivnosti. Ekonomska sloboda i u njoj društvena svojina sredstava za proizvodnju omogućice

2. Isto kao pod 1. str. 42.

3. Karl Marks, Teorija o višku vrednosti, »Kultura«, Beograd 1955, I, str. 354.

4. Dr. Dragutin Leković, Politička i ljudska emancipacija, »Politika« od 23. II 1974. godine.

dalje oslobađanje i emancipaciju čoveka kao generičkog bića. U takvom procesu politički sistem socijalizma može biti »sredina i sredstvo u kome čovek nalazi svoje postepeno ostvarivanje i ispunjavanje i uslov za menjanje svoje uloge i položaja u društvu i prema istoriji«⁵⁾.

II

1. Oslobađanje čoveka može se vršiti samo u onom društvu u kome su stvoreni uslovi i okolnosti za društveni proces čovekovog razotudjenja, celokupne ljudske emancipacije. U društvima u kojima postoji ekonomska eksploatacija a time dalje i eksploatacija i otuđenje čoveka u svim oblastima i vidovima ne može se ostvariti oslobađanje čoveka. Socijalizam je jedini sistem u kome je moguć proces oslobađanja ličnosti čoveka, njegova potpuna ljudska emancipacija. Međutim, socijalizam se različito shvata i ostvaruje. Tako se socijalizam definiše kao kolektivizam u proizvodnji plus planska privreda; kao sistem zasnovan na državnoj svojini i državnom upravljanju privredom ili kao ostvarivanje društvene pravde, slobode i jednakosti. Za marksističku nauku socijalizam je istorijski društveni sistem međusobnih odnosa ljudi u proizvodnji i raspodeli, sistem oslobođenog društvenog i ličnog rada. Tako se socijalizam objašnjava i definiše na osnovu položaja čoveka »u osnovnim odnosima društva« i dalje u svim manifestacijama i oblastima. Socijalistički odnosi treba da se stvaraju iz novog »neprikosnovenog« društveno-ekonomskog položaja čoveka (koji radi) čije premise ne mogu biti samo materijalne već i društvene, političke moralne«⁶⁾.

Razvoj ovakvog položaja čoveka koji u stvari vodi njegovoj opštoj emancipaciji može se ostvariti u socijalizmu u kome su stvoreni ekonomski, politički, društveni uslovi za razvoj ovog procesa i u kome će sam čovek, oslobođen svih vidova eksploatacije, moći da bude nosilac svih poslova i akcija. To se da ostvariti u samoupravljanju kao opštem društvenom odnosu i procesu. »Trajni cilj razvoja socijalističkog samoupravnog društva je svestran razvoj ličnosti i humanizacija društveno-ekonomskih odnosa na osnovama razvoja sistema samoupravljanja i stalnog poboljšavanja materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi kao bitnog faktora privrednog i ukupnog društvenog razvoja«⁷⁾. U tome treba jačati takve samoupravne odnose, ostvarivati uslove i okolnosti »u kome će radni ljudi u udruženom radu postati odlučujući činilac regulisanja celokupnog procesa društvene reprodukcije i brzog stalnog uspona materijalne baze društva.« Razvoj ovakvih samoupravnih odnosa i stvaranje uslova i okolnosti za njihovo ostvarenje predstavlja stalan proces, »dugoročnu strategiju«. Od uspešnog razvoja samoupravljanja i njegovog preobraćanja u celovit sistem socijalističkog društva zavisi i ostvarenje mnogobrojnih zadataka u pogledu oslobađanja ličnosti čoveka, njegove afirmacije i opšte ljudske emancipacije.

5. Dr Jovan Đorđević, Politički sistem, Beograd, 1967, str. 3.

6. Isto kao pod 5. str. 280.

7. Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ, »Komunist« br. 848/73 g. str. 35, Beograd 1973.

2. Jedan od bitnih uslova za afirmaciju i oslobađanje čoveka je njegov društveno-ekonomski položaj. U tome je osnov društvena svojina na sredstvima za proizvodnju. Svojina na sredstvima za proizvodnju je jedno od osnovnih i najvažnijih pitanja društvenog sistema. Prema karakteru te svojine i stvaraju se razni odnosi i određuje položaj čoveka. Privatna svojina na sredstvima za proizvodnju uvek je nosila podređen položaj čoveka, njegovu eksploataciju i razne vidove otuđenja. Tek »prelazak sredstava za proizvodnju iz privatne u društvenu svojinu predstavlja onaj revolucionarni skok koji treba da omogući ostvarivanje istorijske težnje radničke klase, radnog čoveka i stvaraoca ka oslobodenju rada i samog radnog čoveka, to jest stvaranje takvih proizvodnih odnosa u kojima će i sam radnik moći uspešno da savladuje oblike otuđivanja od objektivnih uslova, sredstava i plodova njegovog rada.«⁸

Društvena svojina se potpuno, u suštini razlikuje od svih drugih oblika svojine. Društvena svojina nema svog pravnog nosioca, te ne pruža pravni osnov monopola i neograničenog korišćenja i raspolaganja stvarima a time i ljudima. Ona je društveni odnos, odnos između ljudi a ne odnos prema stvarima. To je proizvodni i društveno-ekonomski odnos iz koga se dalje razvijaju svi odnosi i zasnivaju na tom društveno-ekonomskom odnosu. Marks je u društvenoj svojini video funkciju udruženih proizvođača, a ne funkciju nekog, »vršioca dužnosti«, sopstvenika koji tu dužnost vrši »u ime« neposrednog proizvođača, bez obzira ko bi bio taj »vršilac dužnosti«, država, pak ili neka organizacija (preduzeće i slično). Društvena svojina je negacija prava svojine kao apsolutnog prava na društvenim sredstvima. Društvena svojina je izraz društveno-ekonomskog odnosa. »Osnovni subjekt tih odnosa je udruženi radnik koji treba da ima određena prava prema društvenim sredstvima. Pored udruženog radnika, drugi je subjekt radni čovek kao korisnik određenih društvenih sredstava. Polazeći od činjenice da su i udruženi radnik i radni čovek kao korisnik u našim odnosima objektivno udruženi u osnovne organizacije udruženog rada i interesne zajednice, to i ove organizacije postaju pravni subjekt, ali u načelu sa izvedenim pravima koja proizilaze iz prava radnika odnosno korisnika.«⁹

Društvena svojina se može shvatiti samo ako se veže za udruženi rad i samoupravljanje. Društvenu svojinu je »teško ili nemoguće posmatrati kao zasebnu, izdvojenu kategoriju, u smislu nečega što ljudi imaju ili nemaju ili u smislu neke metafizičke supstance koja egzistira van procesa odumiranja i alokacije društvenih vrednosti.«¹⁰ Društvena svojina mora se povezati sa demokratskim i samoupravnim korišćenjem i raspolaganjem podružtvljenim sredstvima, rezultatima rada kao i odlučivanjem o celokupnoj reprodukciji i vlasti. Niko nema pravo svojine na društvenim sredstvima za proizvodnju, niti po kom pravnosvojinskom osnovu prisvajati proizvode društvenog rada, upravljati i raspolagati

8. Edvard Kardelj, Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi, Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji, Beograd 1972, str. 13.

9. Obrazloženje Predloga Ustava SFRJ, Beograd 11 januara 1974. godine, str. 9.

10. Dr Vučina Vasević, Društvena svojina i samoupravljanje, Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji, Beograd 1972., str. 158.

društvenim sredstvima i radom i samovoljno određivati uslove raspodele. Društvenom svojinom, kao društvenim odnosom među ljudima, obezbeđuje se svakome da se pod jednakim uslovima uključi u udruženi rad i da ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima stiče dohodak, za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba na osnovu svoga rada. »Radnik u udruženom radu sredstvima u društvenoj svojini ima pravo rada društvenim sredstvima kao svoje neotuđivo pravo da radi tim sredstvima radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada.«¹¹

Društvena svojina je izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima. Ona je osnova slobodnog udruženog rada i vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i u društvenoj reprodukciji. Sredstva u društvenoj svojini su zajednička neotuđiva osnova društvenog rada i društvene reprodukcije, služe isključivo radu u cilju zadovoljavanja ličnih i zajedničkih potreba i interesa radnih ljudi i razvijanju materijalne osnove socijalističkog društva i socijalističkih samoupravnih odnosa. Ovim sredstvima, uključujući i sredstva za proširenu reprodukciju, upravljaju udruženim radom ljudi koji rade tim sredstvima u sopstvenom interesu i u interesu radničke klase i socijalističkog društva.¹²

Društvena svojina isključuje povratak bilo kog sistema eksploatacije čoveka, ukida otuđenost radničke klase i radnih ljudi od sredstava za proizvodnju i time stvara uslove za razotuđenje, emancipaciju čoveka u proizvodnji i svim drugim oblastima i vidovima. Rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka i niko ne može ni posredno ni neposredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada. Radnici u udruženom radu ne mogu u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima sticati materijalne koristi i druga preimućstva koja nisu zasnovana na njihovom radu.¹³

Tako društvena svojina omogućuje udruženim radom ostvarenje načela nagrade prema radu te time stvara uslove za nov položaj i ulogu čoveka, za njegovo oslobođenje i razotuđenje. Radnička klasa vodi istorijsku bitku za razotuđenje. »U toku te bitke društvena svojina će sve više gubiti ostatke klasnih svojinskih odnosa i na toj podlozi će se sužavati uslovi iz kojih izvire dvojstvo društvene svesti. Postaju dominantni oni društveni odnosi koji masovnije reprodukuju samoupravne socijalističke odnose, a time i socijalističku svest. Viši stepen podruštvljavanja društvene svojine označice i nove uspehe radničke klase u bici za oslobođenje same sebe, društvenog rada i čitavog društva od klasnih suprotnosti.«¹⁴

3. Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju omogućila je promenu položaja radnog čoveka, njegov nov društveno-ekonomski položaj koji je istakao dominantnu ulogu radničke klase i njegovog udruženog

11. Čl. 13 Ustava SFRJ.

12. Vidi Ustav SFRJ, osnovna načela.

13. Vidi čl. 11 i 15 Ustava SFRJ.

14. Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ »Komunist« br. 848/73, str. 47, Beograd 1973. g.

rada. Radni ljudi se udružuju u procesu rada radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučuju neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije.

Udruženi rad se manifestuje u raznim oblicima i na razne načine. Međutim, od svih manifestacija udruženog rada najvažnija je u osnovnim organizacijama, jer se u njima ispoljava neposredan odnos i najviše manifestuje nov društveno-ekonomski položaj čoveka kao i njegova uloga u rešavanju osnovnih pitanja. U osnovnoj organizaciji udruženog rada radnici neposredno i ravnopravno uređuju međusobne odnose, upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije, odlučuju o dohotku i drugim pitanjima. U takvoj organizaciji radnici mogu neposredno i ravnopravno ostvarivati svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava.

Međutim, udruženi rad se i dalje manifestuje. Osnovne organizacije nisu zatvorene celine u kojima se samo izražava i ispoljava udruženi rad. Naprotiv, sam karakter udruženog rada, samoupravljanje, potreba povezivanja i saradnje s obzirom na same poslove i odnose u društvenim delatnostima, čini da se udruženi rad sve više manifestuje u raznim oblicima povezivanja, saradnje i integracije. Proces integracije je sve više nužnost savremenog društva. Privreda i druge delatnosti nužno nameću potrebu saradnje i stvaranja raznih oblika integracije. Sam udruženi rad traži dalje svoje ispoljavanje. U suštini udruženog rada nije stvaranje posebnih, zatvorenih celina, već stalno dalje udruživanje i povezivanje rada u sve veće, složene zajednice u kojima će se rad dalje ispoljavati i afirmisati radni čovek. Osnovne organizacije udruženog rada nisu dovoljne same sebi. One se uvek povezuju, što se pojavljuje kao potreba njihovog razvoja i posledica zavisnosti od drugih organizacija, ali i kao osnova za dalji uticaj radnog čoveka i njegove aktivnosti na sve dalje tokove rada i odlučivanja u društvu. Preko osnovne organizacije udruženog rada i dalje njenog povezivanja radni čovek prenosi na sve oblike i manifestacije vršenja društvenih poslova svoje navike, znanja i neposrednost u vršenju poslova stečene u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Isto tako, celokupni sistem samoupravljanja povezuje osnovne organizacije udruženog rada. Obuhvatajući sve oblasti i institucije, samoupravljanje omogućuje, po svojoj suštini i značaju, povezivanje koje s jedne strane ostvaruje sve prednosti saradnje i integracije a s druge strane onemogućuje administrativnu centralizaciju i komandovanje. Sve to čini da udruženi rad dobije dominantan položaj i da radni čovek bude aktivan nosilac svih poslova i odlučivanja. Udruženim radom stvara se nov produkcionni odnos da radni ljudi upravljaju celokupnom društvenom reprodukcijom.

Razvoj udruženog rada i njegova nova uloga doprineće oslobodjenju rada »kao prevazilaženje istorijski uslovljenih društveno ekonomskih nejednakosti i zavisnosti ljudi u radu, koje se obezbeđuje ukidanjem suprotnosti između rada i kapitala i ovakvog oblika najamnih odnosa...«¹⁵ U procesu rada udruženi rad vrši oslobađanje čoveka i čini ga nosiocem rada i raspodele dohotka. Radni ljudi koji stvaraju dohodak odlučuju o raspodeli tog dohotka saglasno čelu raspodele prema radu, u skladu sa međusobnom odgovornošću i solidarnošću i društveno utvrđenim osnovima i

15. Ustav SFRJ — osnovna načela pod II.

merilima za sticanje i raspodelu dohotka. Radni ljudi dele dohodak na deo koji služi proširivanju materijalne osnove društvenog rada i na deo za zadovoljavanje njihovih ličnih i zajedničkih potreba. Sredstva namenjena obnavljanju i proširivanju materijalne osnove društvenog rada zajednička su osnova održavanja i razvoja društva, društvene reprodukcije, koju na osnovu samoupravljanja ostvaruju radni ljudi u svim oblicima udruženog rada i sredstava i u međusobnoj saradnji organizacija udruženog rada.¹⁶

Tako se preko udruženog rada, njenih institucionalnih oblika, počev od osnovne organizacije pa sve do velikih integracionih celina u raznim oblastima društvenog rada, vrši promena položaja i uloge radnog čoveka. Zbog toga je u procesu razotuđenja čoveka razvoj udruženog rada i ostvarenje njegovog suštine vrlo važan, bitan zadatak. »Borba za konstituisanje i razvoj osnovnih ćelija udruživanja rada i integracije društva prvi je, neposredan, ali i permanentan klasni zadatak radnika i svih organizovanih socijalističkih snaga u ovoj etapi našeg socijalističkog razvoja.«¹⁷

Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju i udruženi rad menjaju društveno-ekonomski položaj čoveka i vrše njegovo oslobađanje u oblasti proizvodnje i drugih oblasti rada. Međutim, ovakav proces se vezuje i za stvaranje samoupravnog odnosa koji je tesno, neodoljivo vezan za društvenu svojinu i udruženi rad. Samoupravljanje dobija svoju suštinu i svoj puni smisao i značaj u promenjenom društveno-ekonomskom položaju čoveka. Samoupravljanje nije samo politički odnos i ne izražava samo pravnu i političku kategoriju, već svoju osnovu za svaku manifestaciju i izražavanje u svim vidovima, za svoju punu afirmaciju, dobija u društveno-ekonomskim odnosima, kao ekonomska kategorija, u samoupravnim odnosima udruženog rada i sredstava. Tako samoupravljanje predstavlja nov društveni odnos i proces, tesno povezan sa društvenom vojnom i udruženim radom. Ova tri elementa — društvena svojina, udruženi rad i samoupravljanje u stvari predstavljaju osnovu promene položaja i uloge čoveka. Oni omogućuju da se vrši oslobođenje čoveka u oblasti proizvodnje ali otvaraju dalje mogućnosti za oslobođenje čoveka i njegovu punu afirmaciju i emancipaciju i u drugim delatnostima.

4. Nov društveno-ekonomski položaj čoveka omogućuje njegovo oslobođenje i afirmaciju u društveno-političkom sistemu kao drugoj važnoj sferi aktivnosti i upravljanja društvom posle ekonomike. Dominantna uloga radničke klase i radnog čoveka u udruženom radu i ekonomici čini da su radnička klasa i radni čovek nosioci upravljanja i u svim drugim društvenim poslovima pa i samoj vlasti. Preko udruženog rada, njihovih institucionalnih oblika, radnička klasa i svi radni ljudi upravljaju i svim drugim društvenim poslovima i ostvaruju političku vlast koju istovremeno transformišu, menjaju njen politički, otuđeni karakter i vrše

16. Vidi Ustav SFRJ — osnovna načela pod III.

17. Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ, »Komunist« br. 848/73 god. Beograd, 1973, str. 39.

njeno podruštvljavanje. Te poslove radni ljudi vrše putem samoupravljanja kao novog sveukupnog društvenog odnosa. U njemu je čovek sve više slobodan, sa novim ekonomskim položajem, društveno opredeljen i svestan stvaralac i nosilac vrednosti i svih akcija.

Ovakva promena zahteva neposrednost, aktivnost, — stvarno vršenje polova od strane čoveka, kako u udruženom radu, ekonomici tako i u svim drugim delatnostima, pa i vlasti. To se ostvaruje raznim oblicima neposrednog samoupravljanja (zborovi, skupovi, referendum itd.). U praksi se često ne koriste svi oblici i načini neposrednog izražavanja građana, već se primenjuju samo određeni oblici. Ističu se samo zborovi, skupovi i referendum. Međutim, postoje mnogobrojni i raznovrsni načini manifestacije neposrednog, kao razne inicijative, predlozi, ankete, mišljenja i drugi načini u kojima se može vrlo jako izraziti neposrednost, aktivnost i stvarna uloga čoveka. Sve to treba primenjivati vodeći računa o korišćenju najpodesnijih oblika u odgovarajućim situacijama.

Pored neposrednih uvek postoje i posredni oblici i načini vršenja poslova, zbog mnogih razloga i okolnosti (mnogobrojnost poslova, njihova složenost i priroda, nemogućnost da se svi ljudi okupe i rešavaju itd.). Neposredno vršenje poslova uvek nosi veću slobodu, demokratičnost i garanciju da će doći više do izražaja volja građana. Posredništvo pak uvek nosi u sebi bojazan da se neće izraziti prava volja i želja naroda, da predstavnici ne izražavaju prave interese građana. Zbog toga se uvek težilo da se raznim sistemima, kombinovanjem posrednog i neposrednog, nađu rešenja za što stvarnije izražavanje volje naroda, za aktivno i stvarno upravljanje.

U poređenju sa posrednim sigurno je da neposredno upravljanje pruža više garancije da dođe do izražaja aktivno i stvarno upravljanje građana. Međutim, i neposrednost ne mora uvek biti tačan izražaj volje i potrebe ljudi. Neposredno ne mora da znači i slobodno izražavanje volje. Nov društveno-ekonomski položaj radnog čoveka koji pruža udruženi rad i društvena svojina omogućuje slobodno i aktivno izražavanje ljudi. Ali to je još uvek proces u nastojanju sa još ne razvijenom duhovnom i idejnom sferom, sa mnogim i raznim elementima starog, uticajima i zavisnosti ljudi. Čovek je vrlo često pod raznim uticajem grupe, pojedinaca, zavisan po položaju i drugim okolnostima. Sigurno je da će razvoj novog društveno-ekonomskog položaja čoveka, kao i kulturne, političke svesti, ideologije i drugih dohovnih i subjektivnih elemenata uticati na sve veću afirmaciju neposrednog u smislu aktivnog i stvarnog vršenja poslova od samog radnog čoveka. Prema tome, samim oblicima neposrednog upravljanja ne može se sve rešiti, obezbediti aktivno i stvarno vršenje poslova od radnih ljudi. Potrebno je dalje razvijati sistem, uslove i okolnosti koji će sve više omogućiti ostvarenje neposrednosti, ispoljavanje, aktivno i stvarno vršenje poslova od radnih ljudi. U tom pravcu treba i razvijati i posredno vršenje poslova i približavati ga neposrednom, smanjivati odnos, razliku neposrednog i posrednog.

Princip delegacije i delegatski odnos pruža mogućnosti takvom razvoju posredništva. Delegatskim principom treba da se ostvari ideja da radni ljudi i građani preko delegacija i delegata neposredno, aktivno i stvarno vrše poslove. Princip delegacije obuhvata izbor i opoziv delega-

cija i delegata, ali još više uspostavljanje i stalno ostvarivanje neposrednog, aktivnog i stvarnog odnosa između izborne baze i delegacija i delegata. Ideja delegacije izražava se u prevazilaženju posredničkog i predstavničkog vršenja poslova i približavanju neposrednom. Delegacije i delegati moraju biti autentičan izraz potreba i interesa izborne baze. Između izborne baze i delegacija i delegata stvara se radni odnos, stalan uticaj izborne baze na delegacije i delegate kao i odgovornost delegacije i delegata izornoj bazi za svoj rad. U delegatskom principu izražava se ideja izaslanstva a ne predstavnništva. Isto tako, putem delegacije ostvaruje se usklađivanje interesa i iznalazjenje rešenja za zajedničke i opšte potrebe i interese. Tako princip delegacije omogućuje zajedništvo i celinu putem radnih ljudi i građana, usklađivanjem njihovih potreba i interesa. Ostvarenje sistema delegacije i novog delegatskog odnosa predstavlja vrlo složen proces zavisan od mnogih uslova i okolnosti, napora i zalaganja, ali je izvesno da se njime prevazilazi reprezenacija, posredništvo i predstavnništvo kao neodgovarajući sistem izražavanja autentičnih potreba i interesa samoupravljanja i novog društveno-ekonomskog položaja i uloge čoveka. Putem principa delegacije i delegatskog odnosa omogućuje se sve više približavanje neposrednom, aktivnom i stvarnom vršenju poslova.

Ovakvom suštinom i razvojem, princip delegacije postaje osnova konstituisanja i funkcionisanja svakog organa i tela u kome se stvaraju razni oblici vršenja poslova posrednim putem (radnički saveti, skupštine itd.). Tako princip delegacije postaje opšti princip konstituisanja mnogobrojnih organa i organizacija, celokupnog samoupravnog društva. U tome je naročito važna primena principa delegacije u skupštinama društveno-političkih zajednica. Ovo zbog toga što ove skupštine vrše vlast i putem delegacija i delegata vrši se transformacija vlasti, njeno područstvljanje. Vlast sve manje postaje otuđena od radnog čoveka. Nosilac vlasti postaje radni čovek, a »vlast« izraz njegovih potreba i interesa. Naravno, vršenje vlasti se ostvaruje i neposrednim oblicima upravljanja (zborovi, referendumi, inicijative itd.), što daje veću neposrednost i aktivnost principu delegacije i čini sve skupa sistem realnim izrazom stvarne, aktivne demokratije, novog položaja i uloge čoveka.

Ovakav razvoj u vršenju poslova moguć je samo u promenjenom društveno-ekonomskom položaju radnog čoveka i sistemu samoupravljanja. Ekonomski slobodan radni čovek putem samoupravljanja može neposredno i aktivno vršiti poslove. Sama suština i karakter samoupravljanja predpostavljaju i sve više svojim razvojem omogućuju i ostvaruju ovakav način vršenja poslova. To se naročito manifestuje kad samoupravljanje nije samo politički već i društveno-ekonomski odnos. Ovladavanje radnog čoveka celokupnom reprodukcijom omogućuje razvoj neposrednosti i aktivnosti u samoupravljanju u svim delatnostima uključujući tu i samo vršenje vlasti. Tim putem vrši se i politička emancipacija čoveka. On je i stvarni vršilac vlasti koju istovremeno i menja.

5. Za položaj i ulogu čoveka, njegovu emancipaciju, bitno je ostvarenje sloboda i prava. Dakle, ne samo proklamovati, propisati, već stvoriti realne mogućnosti da se slobode i prava koriste. Nov položaj čoveka u društveno-ekonomskim i političkim odnosima traži mnogobrojna prava i slobode. To je tesno, neodoljivo, povezano. Ne može se ostvariti polo-

žaj čoveka u društveno-ekonomskom i političkom sistemu bez prava i sloboda. To više nisu samo stara, klasična politička prava, koja u novim uslovima i okolnostima dobijaju pravu suštinu i smisao, već i mnogobrojna ekonomska i socijalna prava. Osim toga, samoupravljanje stvara i nova prava. Pored prava pojedinaca imamo i kolektivna prava koja pripadaju raznim zajednicama, kolektivima kao celinama. Radna organizacija kao celina ima određena prava (pravo na donošenje normativnih akata, raspodelu dohotka itd.). Mnoga prava zasnivaju se na principu solidarnosti, međusobne povezanosti i saradnje. To se naročito izražava u udruženom radu, ali se i dalje reflektuje i razvija u svim oblastima društvenog života.

Nov društveno-ekonomski položaj radnog čoveka stvarno je uslov za realizaciju sloboda i prava. Stvoreni su materijalni, ekonomski uslovi, jer se vrši oslobodjenje čoveka u materijalnoj proizvodnji i svim drugim delatnostima pa i same vlasti. Time slobode i prava dobijaju svoj pravi smisao i značaj. Slobode i prava čoveka i građana neotuđivi su deo socijalističkih i demokratskih odnosa u kojima se čovek oslobađa od svake samovolje i ličnim i udruženim radom stvara uslove za svestrani razvitak i slobodno izražavanje i zaštitu svoje ličnosti i za ostvarivanje ljudskog dostojanstva. Slobode i prava ostvaruju se u međusobnoj solidarnosti i ispunjavanjem dužnosti svakog prema svima i svih prema svakome.¹⁸ Slobode i prava služe da oslobode čoveka eksploatacije i samovolje, da od njega stvore slobodnu ličnost i aktivnog stvaraoca vrednosti i nosioca svih akcija počev od njegove osnovne organizacije pa do najvećih organa vlasti. Time slobode i prava služe za suštinsku promenu društvenih odnosa.

Slobodama i pravima odgovaraju dužnosti. Samoupravni socijalizam je odgovorno društvo. Nov društveni položaj čoveka nije samo u slobodama i pravima, već i u dužnostima i odgovornosti, kako vršilaca raznih društvenih funkcija tako i svakog pojedinca i organizacije. Samoupravljanje neminovno traži vršenje dužnosti, javnost u radu i odgovornost. Prema tome, slobode, prava, dužnosti i odgovornost svakog pojedinca, organizacije, svakog dela samoupravnog društva čini nerazdvojnu celinu i od tih elemenata zavisi kako sam položaj i uloga pojedinca-čoveka tako i cele zajednice. Tako se može uz ostvarenje ekonomskih, političkih i drugih uslova realizovati sve veća, aktivna uloga čoveka u svim oblastima delatnosti.

Slobode, prava i dužnosti i njihov pravi odnos dobijaju svoju suštinu i stvarnost ne samo proklamovanjem, već ostvarivanjem uslova za njihovu primenu. Mnogobrojna prava i slobode su u mnogim aktima proklamovani ali se ne ostvaruju, nema realnih uslova da se prava stvarno i koriste. Tako u stvari postoji formalna a ne stvarna demokratija. Suština u pravima i slobodama, u društveno-političkom sistemu, je u stvaranju mogućnosti i uslova za ostvarenje sloboda, prava i dužnosti a ne samo u njihovom proklamovanju.

Nov društveno-ekonomski položaj radnog čoveka i samoupravljanje pružaju mogućnosti za punu afirmaciju sloboda, prava i dužnosti čo-

18. Vidi čl. 32 Ustava SFRJ

veka. Ovo zbog toga što čovek postaje ekonomski i politički slobodan, što se stvaraju osnovne pretpostavke da slobode i prava koriste svi ljudi pod istim uslovima i da ta prava i slobode služe novom položaju čoveka i garantuju mu taj položaj.

Slobode prava i dužnosti sa novim društveno-ekonomskim položajem čoveka i samoupravljanjem čine skladnu celinu, sistem određen i garantovan pravnim, političkim, samoupravnim i drugim društvenim normama. Mnogobrojni organi i postupci, kako državni tako i politički, samoupravni i društveni, imaju zadatak zaštite ovakvog sistema. Pored državnih organa i njene kontrole u kojoj se ističe sudska kontrola a posebno ustavno sudstvo, vrlo je važan razvoj društvene i radničke kontrole, društvene zaštite i pojava samoupravnih sudova. Iako je i kontrola državnih organa, te i sudova deo društva i njegove intervencije preko državnih organa, ipak je za razvoj samoupravljanja i uloge čoveka u celokupnom sistemu novih društvenih odnosa razvoj društvene i samoupravne kontrole i zaštite od posebnog značaja. One još više govore o samozaštiti društva, o odgovornosti obavezama svih pojedinaca i organizacije, da sami čuvaju svoj položaj i da budu stvaraoci i nosioci odgovornosti i kontrole, te da niko te poslove ne vrši »u ime« i »za« njih.

Ustavno sudstvo je pak od posebnog značaja, jer ima za zadatak ne samo da štiti slobode prava i dužnosti, već i da onemogući zloupotrebu vlasti. Ocenjujući ustavnost i zakonitost, ustavni sudovi su garancija očuvanja celokupnog samoupravnog sistema i društveno-ekonomskog položaja radnog čoveka, udruženog rada, osnove društva bilo od koga da budu narušeni. Razvoj svih ovih institucija kontrole i zaštite još više će omogućiti nov dominantan položaj i ulogu čoveka i dati sistemu sigurnost i stabilnost.

6. Čovek nije samo proizvodno i političko biće, već nosilac celokupnog društvenog procesa, radno (generičko) biće. Za sveukupnu afirmaciju čoveka nije dovoljno samo njegovo oslobođenje u oblasti proizvodnje i vlasti, već i u svim drugim oblastima, te i oblastima duhovne sfere. Razvoj čoveka kao nosioca aktivnosti i u ovim oblastima zavisio je od razvoja njegovog proizvodnog bića, proizvodnje kao osnove i glavnog elementa svih ostalih delatnosti i oblasti, ali je i duhovna sfera, razvoj svesti, ideologije i drugih elemenata, važni za dalji razvoj proizvodnje i potpunog oslobođenja čovečije ličnosti. Osnovu socijalističkih samoupravnih odnosa čini društveno-ekonomski položaj radnog čoveka koji mu obezbeđuje da, radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije u uslovima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, ostvaruje svoj lični materijalni i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima svog tekućeg i minulog rada i tekovinama opšteg materijalnog i društvenog napredka, da na toj osnovi što potpunije zadovoljava svoje lične i društvene potrebe i da razvija svoje radne i druge stvaralačke sposobnosti.¹⁹

19. Vidi Ustav SFRJ, osnovna načela pod II.

Oslobođenje čoveka mora se vršiti u svim oblastima da bi se ostvarila generička emancipacija čoveka. Prema tome, vrlo je važna uloga čoveka u oblasti duhovnog života i stvaralaštva, razvoj ideologije i svesti. U tome, pored novog društveno-ekonomskog položaja čoveka, vrlo važnu ulogu igraju i subjektivne snage, društveno-političke organizacije (Savez komunista, Socijalistički savez, Savez sindikata itd.). Uloga subjektivnih snaga, naročito društveno-političkih organizacija, značajna je i u sferi ekonomskih i političkih odnosa, ali je od velike važnosti naročito u razvoju ideologije i političke svesti, što sve čini zajedno nerazdvojnu celinu akcija i usmeravanja u pravcu oslobođenja čoveka i njegove dominantne uloge.

U celokupnom procesu takvog razvoja odnosi između ljudi zasni- vaju se na principu solidarnosti i novog, iskrenog humanizma. Princip so- lidarnosti se sve više manifestuje u mnogim odnosima, ali uz poštovanje principa rada, odgovornosti i zajedničkih napora. Rad ostaje kao merilo vrednosti ali u procesu rada dolazi do solidarnih odnosa kao i u slučajevi- ma nepogoda i rizika u celokupnom društvu. U samoupravnom društve- nom odnosu stvaraju se i novi humani odnosi ljudi, socijalistički humani- zam. Nastaju nove društvene i etičke vrednosti stvorene u zajedničkom i u- zajamnom životu i radu čoveka kao nosioca svih aktivnosti i vrednosti. U takvoj oblasti javlja se i posebna odgovornost čoveka. To više nije samo pravna i politička, već društvena i moralna odgovornost. Samoupravni od- nosi i novi položaj čoveka ukazuje sve više na značaj društvenih i moral- nih normi, da se društveni odnosi ne podvode samo pod pravna pravila već i pod društvene, običajne i moralne norme. Ekonomski i drugi razvoj društva ne može bez etike i društvenih vrednosti. Nov položaj i uloga čoveka znače i nove socijalističke vrednosti, moral i običaj, nove principe humanizma. Marksovu teoriju otuđenja i emancipacije čoveka čini naroči- te značajnom njegova ideja humanizma, »mogućnost da čovek ostvari to- talitet svojih sposobnosti i potreba«.

Samoupravljanje vrši »humanizaciju procesa rada, i to ne samo na relaciji proizvođač-sredstva za proizvodnju, nego i u sferi međuljud- skih odnosa«. Neobično je važno u celokupnom procesu i društvenom odno- su razvijati ljudske vrednosti, saradnju, solidarnost, uzajamnu povezano- st, i međusobno poverenje ljudi. »Trajni cilj razvoja socijalističkog samou- pravnog društva je svestran razvoj ličnosti i humanizacija društveno-eko- nomskih odnosa na osnovama razvoja sistema samoupravljanja i stalnog poboljšavanja materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi kao bitnog faktora privrednog i ukupnog društvenog razvoja«.²⁰

Ističući položaj i ulogu čoveka, naš Ustav određuje da neprikosno- vanu osnovu tog položaja i uloge čine:

— društvena svojina sredstava za proizvodnju koja isključuje po- vratak bilo kog sistema eksploatacije čoveka i koja, ukidanjem otuđeno- sti radničke klase i radnih ljudi od sredstava za proizvodnju i drugih uslo- va rada, obezbeđuje samoupravljanje radnih ljudi u proizvodnji i raspo- deli proizvoda rada i usmeravanje razvoja društva na samoupravnim o- snovama;

20. Platforma za pripremu stavova i odluka za Deseti kongres SKJ, br.848 od 18. 6. 1973. godine str. 35 Beograd.

— oslobađenje rada kao prevazilaženje istorijski uslovljenih društveno-ekonomskih nejednakosti i zavisnosti ljudi u radu, koje se obezbeđuje ukidanjem suprotnosti između rada i kapitala i svakog oblika najamnih odnosa, svestranim razvitkom proizvodnih snaga, podizanjem proizvodnosti rada, smanjivanjem radnog vremena, razvijanjem i primenjenjem nauke i tehnike, obezbeđivanjem sve više obrazovanja za sve i podizanjem kulture radnih ljudi;

— pravo na samoupravljanje, na osnovu koga svaki radni čovek, ravnopravno sa drugim radnim ljudima, odlučuje o svom radu, uslovima i rezultatima rada, o sopstvenim i zajedničkim interesima i o usmeravanju društvenog razvitka, ostvaruje vlast i upravlja drugim društvenim poslovima;

— pravo radnog čoveka da uživa plodove svoga rada i materijalnog napretka društvene zajednice prema načelu: »Svako prema sposobnostima — svakom prema njegovom radu«, uz obavezu da obezbeđuje razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada i da doprinosi zadovoljavanju drugih društvenih potreba;

— ekonomska, socijalna i lična sigurnost čoveka;

— solidarnost i uzajamnost svakog prema svima i svih prema svakome, koje su zasnovane na svesti radnih ljudi da svoje trajne interese mogu ostvarivati samo na tim načelima;

— slobodna inicijativa u razvijanju proizvodnje i drugih društvenih i ličnih delatnosti u korist čoveka i društvene zajednice;

— demokratski politički odnosi, koji omogućuju čoveku da ostvaruje svoje interese, pravo samoupravljanja i druga prava, da razvija svoju ličnost neposrednom aktivnošću u društvenom životu, a naročito u organima samoupravljanja, društveno-političkim organizacijama i drugim društvenim organizacijama i udruženjima, koje sam stvara i preko kojih utiče na razvijanje društvene svesti i na proširivanje uslova za svoju aktivnost i za ostvarivanje svojih interesa i prava;

— jednakost prava, dužnosti i odgovornosti ljudi, u skladu sa ustavnošću i zakonitošću.²¹

Polazeći od ovakve neprikosnovane osnove položaja i uloge čoveka, suprotan je »svaki oblik upravljanja proizvodnjom i drugim društvenim delatnostima i svaki oblik raspodele koji izopačavaju društvene odnose zasnovane na ovakvom položaju čoveka — u vidu birokratske samovolje, tehnokratske uzurpacije i privilegija zasnovanih na monopolu upravljanja sredstvima za proizvodnju, ili u vidu prisvajanja društvenih sredstava na grupno — svojinskoj osnovi i drugih oblika privatizacije tih sredstava, ili u vidu privatno-sopstveničke ili partikularističke sebičnosti, kao i svaki drugi oblik ograničavanja radničke klase da ostvaruje svoju istorijsku ulogu...«²²

21. Vidi Ustav SFRJ — osnovna načela pod II.

22. Isto kao pod 21.

III

Razvoj položaja čoveka u pravcu njegovog oslobođenja, generične emancipacije, je dug i vrlo složen proces. Pored osnovnih elemenata, društvene svojine, udruženog rada, ovladavanja u oblasti politike, prava i dužnosti, zaštite ustavnosti i zakonitosti, solidarnosti, sporazumevanja i humanizma, postoje mnogi uslovi i okolnosti u kojima se taj proces vrši, razvijaju ovi osnovni elementi, izgrađuje čovek koji uvek nosi i određene subjektivnosti koje utiču na sve te odnose. Tako se izgrađivanje čitavog procesa i čoveka u njemu mora posmatrati u sklopu svih tih elemenata, uslova i okolnosti uz sve istorijske prošlosti i nasleđenosti društva i ljudi.

Međutim, sigurno je da je određivanje osnovnih elemenata, promenjen, nov društveni položaj čoveka, bitni za dalji razvoj. Kako će se dalje razvijati društvena svojina, udruženi rad i drugi elementi, te položaj i uloga čoveka, kao i tempo tog razvoja, zavisni su od mnogih uslova i celog sistema, kao i svakog njegovog dela ponaosob. U tome treba uložiti mnoge napore kako u pravcu ispunjenja objektivnih tako i subjektivnih uslova i snaga. To je permanentan proces koji samo u takvom razvoju može približavati čoveka i samoupravni socijalizam svom krajnjem cilju. U tom procesu čovek mora igrati glavnu ulogu. On mora biti nosilac svih aktivnosti i vrednosti, celokupnog sistema koji služi njemu, ali u kome se i sam čovek menja. U tim procesima stvaraju se uslovi »za svestran razvoj i sve slobodnije ispoljavanje inicijative i stvaralaštva radnog čoveka«, osiguravaju materijalne i društvene pretpostavke za ekonomsku i političku ravnopravnost, otklanjaju uzroci socijalnih razlika, razvijaju solidarnost i jača socijalna sigurnost.²³

Samoupravljanje, kao sveukupni društveni odnos, predstavlja sistem u kome će se sve više razvijati uslovi, okolnosti i elementi razvoja položaja i uloge čoveka u pravcu njegove afirmacije, oslobođenja, generičke emancipacije. »Samoupravljanje otvara širi prostor čovjekovog saznanja pokazujući više nego ijedan društveni sistem do sada da tom saznanju nema granica, čime se stvaraju uslovi za lomljenje stega u kojima je čovjekova svijest do juče djelovala. Novi odnosi i nova stvarnost koju ljudi sami stvaraju sve će više podsjećati čovjeka na njega samog, na njegovu društvenu ulogu, na njegovu stvaralačku prirodu. Samoupravljanje ubrzava lomljenje statičnosti misli i akcije i unosi bogatije sadržaje dinamičnosti, demistifikujući dosadašnja, velikim dijelom naslijeđenja, shvatanja o čovjeku i društvu.«²⁴

U složenim uslovima i okolnostima razvoja, samoupravnim socijalizmom menja se položaj i uloga čoveka, određuju polazni osnovi i elementi dominantne njegove uloge, čovek se menja u pravcu generičkog slobodnog bića.

23. Vidi Platformu za pripremu stavova i odluka za Deseti kongres SKJ, br. 848/73 str. 35, Beograd 1973. godine.

24. Veljko Vlahović, Samoupravljanje i oslobođenje rada, Teorija i praksa samoupravljanje u Jugoslaviji, Beograd 1972. godine, str. 97.

La condition et le rôle de l'homme dans le socialisme d'autogestion

R é s u m é

La tendance fondamentale et la pensée du marxisme est la libération de l'homme. Dans ses ouvrages Marx a porté l'homme au premier plan, la personnalité libre de l'homme, son émancipation humaine et sociale complète. Le socialisme d'autogestion crée les conditions fondamentales et les éléments pour le développement d'une telle personnalité. Le processus de la libération de la personnalité de l'homme est rendu possible par la propriété sociale des moyens de production qui est un rapport social et non point un droit absolu. Une telle propriété est liée au travail associé, elle modifie la condition socio-économique de l'homme travailleur dans le sens de son rôle dominant dans le processus de la production et du travail, ce qui crée les conditions pour l'abolition de toute sorte d'exploitation et réalise la libération économique, l'émancipation de l'homme. Cette nouvelle condition de l'homme travailleur influe ensuite sur le changement des rapports dans tous les domaines, dans la reproduction sociale tout entière ainsi que dans le pouvoir. Ainsi, de même le pouvoir ne peut plus être aliéné, dans lequel l'homme est le promoteur des affaires à travers les diverses phases et manifestations de l'exercice des affaires directes et actives. Cependant, l'émancipation générique continue toujours à se développer dans toutes les sphères, l'idéologie, la conscience politique, dans les manifestations globales de la personnalité humaine. Ce processus est très complexe, long et ardu, il dépend d'un grand nombre de conditions, de circonstances et d'éléments. Il exige de grands efforts non seulement des forces objectives mais aussi des forces subjectives. Dans ce processus l'homme est le promoteur des actions et dans ces conditions et circonstances il change lui-même il crée les valeurs et se forme lui-même en tant que valeur et personnalité libérée. Le socialisme d'autogestion en tant que rapport social intégral, en créant les nouveaux éléments, les conditions et les circonstances, crée la nouvelle condition de l'homme et stimule son développement en tant que personnalité libre, assure les possibilités de son émancipation générique et totale.

